

The Multiplicity of Interpretations of Religious Texts from the Perspective of Contemporary Sunni and Shia Scholars of Religion

Hossein Rahnamaei

Assistant Professor, Faculty of Islamic Studies and Thought, University of Tehran, Tehran, Iran.
h_rahnamaei@ut.ac.ir

Abstract

Philosophical hermeneutics has become one of the most important areas of discussion in religious studies in recent decades. It demonstrates that understanding a text, especially a religious one, is not a simple, linear, or once-and-for-all process, but rather one that takes shape within the historical, linguistic, and cultural horizons of the interpreter. From this perspective, the main issue is not merely “understanding” the text, but “how multiple understandings emerge” from a single text. Religious texts, particularly the Holy Quran, have throughout history been subject to diverse interpretations. This phenomenon raises a fundamental question: Is this multiplicity a sign of the richness and high capacity of the text, or evidence of deviation from its original meaning? The present article examines the multiplicity of interpretations of religious texts from the viewpoint of contemporary Sunni and Shia scholars of religion. It seeks to clarify the relationship between “the plurality of readings” and “the possibility of arriving at a valid meaning.” The primary objective of the research is to explain the intellectual, epistemological, and hermeneutical roots of the multiplicity of interpretations of religious texts, especially the Holy Quran, and to compare the views of contemporary Shia and Sunni scholars in this regard. The author aims to show how the multiplicity of interpretations arises, what factors reinforce it, and how Muslim thinkers evaluate this phenomenon. The study also seeks to determine whether this multiplicity necessarily leads to relativism and the disintegration of meaning, or whether it is possible to reconcile the diversity of interpretations with the preservation of the text’s truth. The central issue of the article is why and how multiple understandings and readings emerge in the process of interpreting religious texts, and what status this multiplicity holds according to Muslim thinkers. Accordingly, the main question is formulated as follows: What are the most important factors contributing to the multiplicity of interpretations, and how should the relationship between this multiplicity and the possibility of accessing the

Cite this article: Rahnamaei, H. (2026). The Multiplicity of Interpretations of Religious Texts from the Perspective of Contemporary Sunni and Shia Scholars of Religion. *Studies of Qur'anic Sciences*, 8(1), p. 55-76.

<https://doi.org/10.22081/jqss.2026.73667.1423>

Received: 2025-09-05 ; **Revised:** 2025-11-17 ; **Accepted:** 2025-12-18 ; **Published online:** 2026-03-30

Type of article: Research Article

Publisher: Islamic Sciences and Culture Academy

©2026/authors retain the copyright and full publishing rights

<https://jqss.isca.ac.ir/>

authentic meaning of the text be understood? In essence, the research seeks to answer whether a religious text possesses a single, fixed meaning, or whether, due to its linguistic, historical, and interpretive structure, it inherently possesses the capacity to generate multiple meanings. The research method is descriptive-analytical and based on the collection of library data. The author first refers to the theoretical foundations of philosophical hermeneutics in Western thought, then analyzes the views of some prominent Western and Islamic thinkers regarding the interpretation of religious texts. In the first section, the views of thinkers such as Gadamer, Ricoeur, Betti, and Ratzinger are examined to clarify the relationship between understanding, interpretation (*ta'wil*), historical horizon, and the truth of the text. In the second section, the opinions and positions of contemporary Shia and Sunni scholars of religion concerning the possibility and limits of interpretive multiplicity are investigated. Thus, the present study is not merely a report but an analytical effort to compare viewpoints and extract their common and distinguishing foundations. The findings of the research indicate that philosophical hermeneutics, by addressing the issue of semantic horizons, the historicity of understanding, and the role of the interpreter's pre-understandings, has provided a significant theoretical framework for explaining the multiplicity of interpretations. In Gadamer's view, understanding a text is never complete, and every text is open to readings within different horizons. Ricoeur also considers the text open to multiple readings and emphasizes the creativity of interpretation in meaning production, although he understands interpretation as a multi-stage and methodical process. In contrast, Betti stresses the discovery of the author's intention, while Ratzinger opposes interpretive relativism and insists on the necessity of preserving the traditional and authentic meaning of the text. Among Muslim scholars of religion, two general trends are observable. A group of Shia and Sunni thinkers—such as Allamah Tabatabai, Muhammad Hussein Fadlullah, Morteza Motahhari, Fazlur Rahman, Aisha bint al-Shati, Amin al-Khuli, Mohammed Arkoun, and Nasr Hamid Abu Zayd—emphasize the multi-layered and expansive semantic capacity of religious texts. According to them, linguistic, historical, cultural, and methodological differences lead to the emergence of multiple interpretations of a single text. In contrast, another group—including Muhammad Hussein al-Dhahabi, Sayyid Qutb, Abul A'la Mawdudi, Muhammad Taqi Misbah Yazdi, and others—while accepting the principle of the possibility of different interpretations, stress the need to observe valid interpretive criteria and to preserve the authentic meaning of the text. They warn against undisciplined or subjective interpretations. A key conclusion of the research is that the multiplicity of interpretations should not necessarily be viewed as a threat to religious truth. If a clear distinction is made between “methodical interpretation” and “subjective impressions,” this multiplicity can be seen as a sign of the text's richness and an opportunity for deepening religious understanding. The study also shows that many interpretive disagreements stem not from the text itself, but from differences in pre-understandings, epistemological foundations, interpretive methods, and the historical contexts of the interpreters. In the final conclusion, the present article regards the multiplicity of interpretations of religious texts as a complex but understandable and analyzable phenomenon. On the one hand, philosophical hermeneutics demonstrates that textual understanding always occurs within plural horizons, and one cannot speak of a final

and absolute reading. On the other hand, Islamic interpretive traditions also emphasize that the diversity of understandings must remain within the framework of scientific, linguistic, and rational criteria. Therefore, the multiplicity of interpretations is neither inherently a sign of crisis nor necessarily evidence of the relativity of truth. Rather, it can serve as an opportunity for dialogue, deepening understanding, and expanding the meaning of the religious text—provided that the boundary between valid interpretation and undisciplined *ta'wīl* (esoteric interpretation) is respected.

Keywords: Multiplicity of Interpretations, Hermeneutics, Shia and Sunni Thinkers, Relativism, Holy Quran.

تعددية تفسير النصوص الدينية من منظور الباحثين المعاصرين في الشيعة والسنة

حسين رهنماي^١

أستاذ مساعد، كلية المعارف والفكر الإسلامي، بجامعة طهران، طهران، إيران. h_rahnamaei@ut.ac.ir

الملخص

يهدف هذا البحث إلى تبين الجذور الفكرية والمعرفية لتعدد تفاسير النصوص الدينية، ولا سيما القرآن الكريم، من خلال دراسة آراء الباحثين المعاصرين من الشيعة والسنة. وتتمثل المشكلة الرئيسة للبحث في كيفية ولماذاية تشكّل الانطباعات والقراءات المتعددة في عملية فهم النصوص الدينية، وكيف قيّم المفكرون المسلمون هذه الظاهرة وما هي تداعياتها. وبناءً على ذلك، صيغ السؤال المحوري للبحث كالآتي: «ما هي أهم العوامل المؤثرة في تعددية التفاسير؟ وما هي نسبة هذه التعددية مع إمكانية الوصول إلى المعنى الأصيل للنص؟». اعتمد البحث المنهج الوصفي التحليلي القائم على جمع البيانات المكتوبة. ومن خلال دراسة آراء الباحثين المسلمين في مجموعتين؛ الباحثين الشيعة المعاصرين من أمثال العلامة الطباطبائي، ومحمد حسين فضل الله، ومرتضى المظهري، ومحمد تقي مصباح الزدي، وأصحاب القراءات التجديدية مثل عبد الكريم سروش ومحمد مجتهد الشبستري؛ والباحثين المعاصرين من أهل السنة من أمثال محمد حسين الذهبي، وسيد قطب، وفضل الرحمن ملك، وعائشة بنت الشاطي، وأمين الخولي، وأبو الأعلى المودودي، ومحمد أركون، ونصر حامد أبو زيد؛ تُظهر النتائج أنهم -رغم اختلافهم في الأسس والمناهج- يتفقون في أصل وجود سعات دلالية واسعة ومتعددة الطبقات في النص الديني. ومن وجهة نظر الكثير من هؤلاء المفكرين، فإن تعدد التفاسير أمر طبيعي ينبع من غنى لغة القرآن، والفروق الفردية، والخلفيات الثقافية والتاريخية للمفسرين. وفي المقابل، تؤكد مجموعة أخرى على ضرورة الوصول إلى المعنى الأصيل للنص والالتزام بالضوابط التفسيرية المعتمدة، وتعتبر التعددية اللامحدودة للتفسيرات تهديداً لاستقرار المعرفة الدينية. تخلص نتيجة البحث إلى أن تعدد التفاسير -في حال التمييز بين التفسير المنهجي والانطباعات الدوقية أو غير المنضبطة- يمكن أن يكون فرصة لتوسيع أفق الفهم الديني وتعميق معاني القرآن، وليس تهديداً للحقيقة الدينية.

الكلمات المفتاحية: تعددية التفاسير، الهرمونيكا (التأويلية)، المفكرون الشيعة والسنة، النسبية، القرآن الكريم.

استناداً إلى هذه المقالة: رهنماي، حسين (٢٠٢٦). تعددية تفسير النصوص الدينية من منظور الباحثين المعاصرين في الشيعة والسنة. دراسات علوم القرآن،

١٨(١)، ص ٥٥-٧٦. <https://doi.org/10.22081/jqss.2026.73667.1423>

تاريخ الإستلام: ٢٠٢٥/٠٩/٠٥؛ تاريخ التعديل: ٢٠٢٥/١١/١٧؛ تاريخ القبول: ٢٠٢٥/١٢/١٨؛ تاريخ الإصدار: ٢٠٢٦/٠٣/٣٠

الناشر: المعهد العالي للعلوم والثقافة الإسلامية

نوع المقالة: بحثية

<https://jqss.isca.ac.ir/>

تکثر تفسیر متون دینی از دیدگاه دین پژوهان معاصر سنی و شیعه

حسین رهنمایی

استادیار، دانشکده معارف و اندیشه اسلامی، دانشگاه تهران، تهران، ایران. h_rahnamaei@ut.ac.ir

چکیده

این پژوهش با هدف تبیین ریشه‌های فکری و معرفت‌شناختی تکثر تفاسیر متون دینی، به‌ویژه قرآن کریم، به بررسی دیدگاه‌های دین‌پژوهان معاصر شیعه و سنی می‌پردازد. مسئله اصلی تحقیق آن است که چرا و چگونه در فرایند فهم متون دینی، برداشت‌ها و قرائت‌های متعدد شکل می‌گیرد و این پدیده از منظر اندیشمندان مسلمان چگونه ارزیابی شده و چه پیامدی دارد. بر همین اساس، سؤال محوری پژوهش چنین صورت‌بندی می‌شود: «مهم‌ترین عوامل مؤثر در تکثر تفاسیر چیست و نسبت این تکثر با امکان دست‌یابی به معنای اصیل متن چگونه فهم می‌شود؟». روش پژوهش، توصیفی-تحلیلی و مبتنی بر گردآوری داده‌های کتابخانه‌ای است. با بررسی آرای دین‌پژوهان مسلمان در دو گروه؛ دین‌پژوهان معاصر شیعه نظیر علامه طباطبائی، محمدحسین فضل‌الله، مرتضی مطهری، محمدتقی مصباح یزدی و دگران‌دیشانی چون عبدالکریم سروش و محمد مجتهد شبستری، و دین‌پژوهان معاصر از اهل سنت نظیر محمدحسین ذهبی، سید قطب، فضل‌الرحمن ملک، عایشه بنت الشاطی، امین خولی، ابوالاعلی مودودی، محمد ارکون و نصر حامد ابوزید، یافته‌ها نشان می‌دهد که آنان در عین تفاوت در مبانی و روش‌ها، در اصل وجود ظرفیت‌های چندلایه و گسترده‌ی معنایی در متن دینی، اشتراک نظر دارند. از نگاه بسیاری از این متفکران، تکثر تفاسیر امری طبیعی است که از غنای زبان قرآن، تفاوت‌های فردی و زمینه‌های فرهنگی-تاریخی مفسران ناشی می‌شود. در مقابل، گروهی دیگر بر ضرورت دست‌یابی به معنای اصیل متن و پابندی به ضوابط معتبر تفسیر تأکید دارند و تکثر نامحدود تفاسیر را تهدیدی برای ثبات معرفت دینی می‌شمارند. نتیجه‌ی پژوهش حاکی از آن است که تکثر تفاسیر، در صورت تمایز نهادن میان تفسیر روش‌مند و برداشت‌های ذوقی یا بی‌ضابطه، می‌تواند فرصتی برای گسترش افق فهم دینی و تعمیق معانی قرآن باشد، نه تهدیدی برای حقیقت دینی.

کلیدواژه‌ها: تکثر تفاسیر، هرمنوتیک، اندیشمندان شیعه و سنی، نسبی‌گرایی، قرآن کریم.

استناد به این مقاله: رهنمایی، حسین (۱۴۰۵). تکثر تفسیر متون دینی از دیدگاه دین‌پژوهان معاصر سنی و شیعه. مطالعات علوم قرآن، ۸(۱)، ص ۵۵-۷۶.
<https://doi.org/10.22081/jqss.2026.73667.1423>

تاریخ دریافت: ۱۴۰۴/۰۶/۱۴؛ تاریخ اصلاح: ۱۴۰۴/۰۸/۲۶؛ تاریخ پذیرش: ۱۴۰۴/۰۹/۲۷؛ تاریخ انتشار آنلاین: ۱۴۰۵/۰۱/۱۰

نوع مقاله: پژوهشی

نویسندگان دارنده حق مؤلف مقاله خود بدون محدودیت هستند.

<https://jqss.isca.ac.ir/>

۱. مقدمه

هرمنوتیک فلسفی و نگاه آن به دین، زمینه‌ساز بحث‌های متنوعی در میان اندیشمندان و دین‌پژوهان بوده است. دامنه‌ی مباحث آن موضوعاتی همچون رابطه‌ی میان تأویل و تفسیر متون دینی، نقش زمینه‌های تاریخی- فرهنگی در درک و تفسیر مفاهیم و آموزه‌های دینی، تکرر تفسیرها و تأویل‌های متفاوت از متون دینی، رویکردهای هرمنوتیکی در مطالعه و تفسیر متون دینی، تأثیر دیدگاه‌های پدیدارشناسانه و پساساختارگرا بر فهم پدیده‌های دینی، کارکرد زبان در آموزه‌های دینی و فرایندهای تأویلی، و نیز تأثیرات متقابل میان هرمنوتیک فلسفی و اندیشه‌های الهیاتی را در بر می‌گیرد. هرمنوتیک فلسفی، برخلاف هرمنوتیک کلاسیک و رمانتیک، دیگر صرفاً روشی برای فهم متون به‌شمار نمی‌آید، بلکه خود پدیده‌ی فهم و تکرر آن - به‌ویژه در باب متون دینی - را به‌طور فلسفی بررسی می‌کند و در پی تبیین چستی و سازوکار آن است. این دانش نوظهور که کمتر از یک قرن از عمر آن می‌گذرد، همگام با اندیشمندان حوزه‌ی دین و فلسفه در پی فهم چگونگی و چرایی تکرر تفسیر متون دینی بوده و این مسئله را به‌عنوان یکی از چالش‌های مهم در عرصه‌ی دین‌پژوهی معاصر مورد توجه قرار داده است.

۲. پیشینه تحقیق

در سال‌های اخیر، برخی نواندیشان مسلمان، چه در داخل و چه در خارج از جهان اسلام، با طرح مباحث هرمنوتیکی مدرن و با تکیه بر تاریخی‌بودن فهم، نقش پیش‌فرض‌ها و افق مفسر، و نیز تفکیک میان متن وحی و «فهم‌های بشری»، امکان تکرر قرائت‌ها را - با درجات و قیود متفاوت - پذیرفته‌اند. در ایران، طرح نظریه‌ی «تکامل معرفت دینی» و پویایی فهم دین در «قبض و بسط تنویریک شریعت» (سروش، ۱۳۷۰) و صورت‌بندی هرمنوتیکی فرایند فهم وحی در «هرمنوتیک، کتاب و سنت» (مجتهد شبستری، ۱۳۸۳) از مهم‌ترین نقاط اتکای این رویکرد به‌شمار می‌رود. در میان چهره‌های سنی نواندیش نیز بازخوانی متن به‌مثابه «نصّ» تاریخی - گفتمانی در «مفهوم النصّ: دراسة فی علوم القرآن» (ابوزید، ۲۰۱۴م)، قرائت زبان‌شناختی و معاصر از قرآن در «الکتاب و القرآن: قراءة معاصرة» (شحرور، ۲۰۰۶م) و تأکید بر روش‌شناسی فهم و کاربست قرآن در جهان جدید در *Islam and Modernity: Transformation of an Intellectual Tradition* (F. Rahman, ۱۹۸۲) معمولاً در ذیل ادبیات «تکرر تفسیری» و «فهم‌های زمان‌مند» مورد ارجاع قرار می‌گیرد. ترویج دیدگاه مذکور موجب طرح پرسش‌ها و گاه شبهاتی در میان دین‌داران، به‌ویژه نسل جوان، شده است. این در حالی است که برخی از پیش‌فرض‌های این دیدگاه با نوع نگاهی که مسلمانان به قرآن و سنت دارند چندان سازگار به نظر نمی‌رسد. با این حال، اصل تکرر فهم‌ها - که می‌تواند ناشی از تعمق بیشتر، به‌کارگیری اصول علمی استظهار، موضوع‌شناسی و تطبیق بر مصادیق در چارچوب‌های تعیین‌شده باشد - موضوعی است که برای قرآن‌پژوهان مسلمان تازگی نداشته و آنان

منکر آن نبوده‌اند. باین همه، این نکته با آنچه هرمنوتیسین‌های مدرن مدعی آن هستند تفاوتی اساسی دارد که درک آن نیازمند دقت بیشتری است. در مقابل، طیفی از منتقدان - که بیشتر در سنت شیعی حوزوی و دانشگاهی ایران حضور دارند - ضمن پذیرش تفاوت‌های روشی و امکان اختلاف در «فهم»، با نسبی‌گرایی معرفتی و تبدیل تکثر به «برابری همه قرائت‌ها» مخالفت می‌کنند و بر امکان کشف مراد متن، معیارمندی قواعد تفسیر و محدودیت‌های زبانی، عقلی و نقلی تأکید دارند. از جمله آثار شاخص در این زمینه می‌توان به دفاع روش‌مند از «اصول تفسیر صحیح متون دینی، به‌ویژه قرآن» در کتاب هرمنوتیک (سبحانی، ۱۳۸۵)، طرح منطق ضابطه‌مند فهم دین در هرمنوتیک و منطق فهم دین (ربانی گلپایگانی، ۱۳۸۳)، و نقد مستقیم مبانی هرمنوتیکی شبستری در نقد آرای هرمنوتیکی مجتهد شبستری (ربانی گلپایگانی، ۱۳۹۲) اشاره کرد. همچنین نقد نظریه‌ی «کثرت قرائت‌ها» در کتاب تعدد قرائت‌ها (مصباح یزدی، ۱۳۸۲) و ارزیابی مبانی هرمنوتیک فلسفی در اصول فقه و نقد هرمنوتیک فلسفی: مبانی و پیش‌فرض‌ها (فیاضی، ۱۴۰۰) در همین چارچوب قابل توجه است. در سطح مقالات نیز نقدهای مسئله‌محور درباره‌ی «نسبیت فهم» یا «نسبیت معرفت دینی» و ادله‌ی تکثر، در آثاری همچون «نقد نظریه نسبیت فهم متون دینی» (کرد فیروزجایی، ۱۳۸۳)، «نقد نسبیت معرفت دینی از منظر قرآنی» (موحدی ساوجی، ۱۳۹۳)، «ادله تعدد قرائت‌ها از دین در بوته نقد» (رستمیان، ۱۴۰۱) و نیز نقد کتاب هرمنوتیک، کتاب و سنت در مقاله‌ی «نقد و بررسی دیدگاه دین‌شناختی مجتهد شبستری ...» (اویسی، ۱۴۰۳) قابل استفاده است. مجموعه‌ی این آثار نشان می‌دهد که نزاع اصلی در پیشینه‌ی پژوهش، میان «تکثر فهم روش‌مند» و «نسبی‌انگاری بی‌ضابطه» در تفسیر قرآن صورت‌بندی شده است. طرح این مباحث از سوی اندیشمندان یادشده در محیط‌های غیرآکادمیک و انتشار آن‌ها به‌صورت کتاب یا در رسانه‌های مجازی، موجب رواج برخی پرسش‌ها و شبهات در میان غیرمتخصصان شده است. از آنجا که طرح چنین مباحثی درباره‌ی قرآن و متون اصلی دینی، مستقیماً فهم دینی جامعه را تحت تأثیر قرار می‌دهد، به نظر می‌رسد پرداختن به این موضوع از سوی پژوهشگران و آشنایان با کتاب و سنت ضروری باشد. با توجه به گستردگی دیدگاه‌ها و کثرت اندیشمندان اسلامی، بررسی همه‌ی آراء و ابعاد این بحث در یک مقاله امکان‌پذیر نیست؛ ازاین‌رو، برای فایده‌مندی بیشتر، این پژوهش با تمرکز بر دیدگاه‌ها و پاسخ‌های برخی دین‌پژوهان و صاحب‌نظران مشهور معاصر - اعم از شیعه و سنی - به تحلیل این مسئله می‌پردازد. پیش از آن، نگاهی کوتاه به آراء اندیشمندان غربی - که از مبدعان و مروجان اولیه‌ی جریان هرمنوتیک فلسفی بوده‌اند - افکنده خواهد شد تا خوانندگان با پیشینه‌ی نظری این بحث آشنا شوند.

۳. دیدگاه اندیشمندان غربی

در حوزه‌ی اندیشه‌ی غربی، هانس-گئورگ گادامر، به‌عنوان یکی از بنیان‌گذاران اصلی هرمنوتیک فلسفی،

معتقد است که «کشف معنای واقعی یک متن یا یک اثر هنری هرگز به پایان نمی‌رسد؛ در واقع، فرایندی بی‌نهایت است» (Gadamer, 2006, p. 333). از نظر گادامر، تکرار تفاسیر و امکان برداشت‌های متفاوت از متون، امری طبیعی و اجتناب‌ناپذیر است. وی معتقد است که هر متن دارای افق‌های معنایی متعددی است که بسته به زمینه‌های فرهنگی، اجتماعی و تاریخی مفسر قابل درک و تفسیر است. به بیان دیگر، تجربه و پیش‌فرض‌های مفسر نقش تعیین‌کننده‌ای در چگونگی فهم و تفسیر متن ایفا می‌کنند. از دیدگاه او، هدف فرایند تفسیر نیز دستیابی به یک معنای واحد و مطلق نیست، بلکه کشف افق‌های معنایی گوناگون و امکان‌های جدید فهم متن است (Gadamer, 2006, p. 305). پُل ریکور، فیلسوف فرانسوی، متن را دربردارنده‌ی معانی متکثر و گسترده‌ای می‌داند که بر اساس تفاوت‌های فردی و اجتماعی مفسران، به صورت‌های مختلف تفسیر می‌شود. به اعتقاد وی «متن بر روی هر کس که می‌تواند بخواند گشوده است و همگان می‌توانند خواننده‌ی بالقوه‌ی آن باشند و همین نکته به اثر ادبی امکان می‌دهد که در نهایت اثری باشد گشوده با تعداد بی‌پایان خواننده‌ها» (ریکور، ۱۳۸۴، ص ۲۳). به نظر او، با نگارش یافتن یک گفتار، متن از سه چیز فاصله می‌گیرد: فاصله از قصد مؤلف؛ فاصله از مخاطبان اولیه که دارای ذهنیتی بودند که متن برای آنان معنای خاصی ایجاد می‌کرد؛ و فاصله از محیط پیرامون و بسیاری از نشانه‌های درون گفتار که به آن محیط ارجاع می‌دادند و با دور شدن از فضای اولیه‌ی سخن، کارایی خود را از دست می‌دهند (مرتضوی، شاهرودی و مصباح، ۱۳۹۷، ص ۱۳۱). ریکور مخالف تفسیرهای یک‌سویه و ایده‌آل‌گرایانه از متون مقدس است. او بر این باور است که هر تفسیری محدود و ناقص است و نمی‌توان مدعی دسترسی به معنای واحد و اصیل متن بود. بنابراین، با بی‌نهایت تفسیر درست و بی‌نهایت تفسیر نادرست از یک متن روبه‌رو هستیم که برخی در طول و برخی در عرض یکدیگر قرار دارند و وظیفه‌ی مفسر بازشناسی آن‌ها بر اساس «ساختارگرایی»، «منطق احتمال» و «ابطال‌گرایی» است (ابویی مهریزی، ۱۴۰۱، ص ۱۷۹). افزون بر این، ریکور فرایند تفسیر را فرایندی خلاق می‌داند که می‌تواند به خلق معنا بینجامد؛ از این‌رو تفسیرها نه تنها بازنمایی‌کننده‌ی معنا، بلکه تا حدی آفریننده‌ی آن نیز هستند. به اعتقاد او این فرایند شامل چند مرحله‌ی اصلی است:

(الف) پیش‌فهم: پیش‌زمینه‌های فرهنگی، اجتماعی و شخصی مفسر؛

(ب) درک و تفسیر: خواندن متن و قرار دادن آن در بافتی خاص و تلاش برای فهم معنای آن؛

(ج) بازسازی معنا: ایجاد معنایی تازه از متن با بهره‌گیری از پیش‌فهم و تفسیر مفسر، که ممکن است با معنای اولیه متفاوت باشد؛

(د) کاربرد: به‌کارگیری معنای بازسازی‌شده در زندگی و جهت‌بخشی به آن معنا (Ricoeur, 1971, p. 529).

امیلیو بتی، متفکر ایتالیایی برجسته در حوزه‌ی هرمنوتیک و تفسیر متون دینی، در دیدگاهی متفاوت با پُل ریکور، بر این باور است که هدف اصلی در تفسیر متون، کشف قصد اصلی مؤلف است. به نظر او وظیفه‌ی خواننده آن است که مقصود نویسنده را دریابد، نه آنکه پیش‌فرض‌ها، انتظارات و علایق شخصی

خود را بر متن تحمیل کند. وی در این مسیر بر دو مبنا تأکید دارد: نخست آنکه چیزی به نام «معنای اصلی متن» وجود دارد؛ و دوم آنکه برای دستیابی به آن، روشی خاص و ضابطه‌مند لازم است. از نظر بتی، معنای اصلی چیزی جز مراد مؤلف نیست (Bleicher, 1980, pp. 51-94). او با پذیرش چندگانگی نامحدود تفاسیر مخالف بود و بر ضرورت رعایت اصول و قواعد منطقی در فرایند تفسیر تأکید می‌ورزید؛ زیرا چنین انضباطی مانع از پدید آمدن تکثر نامشروع تفاسیر می‌شود. برخلاف ریکور که بر نقش خلاق مفسر تأکید دارد، بتی معتقد است مفسر باید به‌عنوان میانجی عمل کند و از خلق معنای جدید پرهیزد (مختاری، ۱۳۹۹، ص ۵۰). جوزف راتزینگر، که بعدها با نام پاپ بندیکت شانزدهم شناخته شد، نیز در مواجهه با مسئله‌ی تکثر تفسیرها در حوزه‌ی دین، با نسبت‌گرایی تفسیری مخالفت می‌کند و معتقد است که چنین رویکردی می‌تواند به تضعیف اقتدار و حقیقت دینی بینجامد. او بر ضرورت بازگشت به سنت تفسیری تأکید می‌کند و سنت کلیسایی را حامل معنای اصیل متن می‌داند و تفاسیر غیرسنتی و نامتعارف را تهدیدی برای حفظ هویت و انسجام دینی تلقی می‌کند (Ratzinger, 1970, p. 84). به اعتقاد وی، نهاد کلیسا باید نقشی محوری در تفسیر متون مقدس ایفا کند و چارچوبی برای اعتباربخشی به تفسیرهای فردی فراهم آورد. از نظر او، الهی‌دانان باید با وفاداری به سنت مسیحی و آموزه‌های کلیسا، به تفسیر متون مقدس پردازند و در این مسیر از تفسیرهای سطحی یا گزینشی پرهیز کنند. وی تفسیر صحیح متون دینی را مستلزم توجه هم‌زمان به متن، سنت کلیسا، عقل و ایمان می‌داند (Zyzak, 2013, pp. 139-155). بر این اساس، می‌توان دریافت که نگاه اندیشمندان هرمنوتیک فلسفی در مواردی در تقابل با دیدگاه هرمنوتیک‌های کلاسیک نظیر شلایرماخر، هیرش و دیلتای، و نیز نئوکلاسیک‌هایی مانند بتی قرار می‌گیرد. این گروه بر این باورند که می‌توان فاصله‌های زمانی را درنوردید و به فهمی عینی از پدیده‌های تاریخ‌مند دست یافت. از نظر آنان، «فهم» ابزاری برای غلبه بر این گسست زمانی است؛ ازاین‌رو هرمنوتیک را وسیله‌ای برای پیمودن فاصله‌ی تاریخی میان عصر تألیف و عصر تفسیر -یا به تعبیر دیگر میان مؤلف و مفسر- تلقی می‌کنند (واعظی، ۱۳۸۳، ص ۲۱۸).

وضعیت متون دینی در سده‌های نخستین ظهور و گسترش اسلام با آنچه امروزه با آن مواجهیم تفاوت‌های قابل توجهی داشت. در آن دوره، تفاسیر شفاهی به تدریج به متون مکتوب تبدیل شد و نخستین مجموعه‌های تفسیری بر پایه‌ی دیدگاه‌های پیامبر اکرم (ص) -به‌عنوان نخستین مفسر قرآن- و اهل بیت (ع) -به‌عنوان مفسران و شارحان سخن پیامبر- و نیز صحابه شکل گرفت. دغدغه‌ی اصلی دین‌پژوهان در آن زمان حفظ متون اولیه از تحریف و انتقال صحیح آن‌ها به نسل‌های بعدی بود. مفسران نیز بیشتر در پی تبیین مراد گوینده‌ی اصلی، یعنی پیامبر اکرم (ص) و ائمه (ع)، بودند و اساساً رویکردهای جدید هرمنوتیک فلسفی -مانند تأکید بر حق مفسر در تولید معنای تازه- به شکلی که در یک قرن اخیر مطرح شده، در کانون توجه آنان قرار نداشت.

البته اختلاف در نقل روایات و حتی تعارض مفاد آن‌ها درباره‌ی یک موضوع، پدیده‌ای تازه نیست و از دیرباز -به‌ویژه از نیمه‌ی دوم دوران امامت، هنگامی که نخستین مجموعه‌های روایی در میان راویان منتشر شد- مورد توجه حدیث‌پژوهان بوده است. این مسئله در پرسش‌های آنان از اهل بیت (ع) انعکاس یافت و در آثار اصولی نیز تحت عنوان «باب تعادل و تراجیح» به‌صورت بخشی مستقل مورد بحث قرار گرفت. با این همه، تمرکز این مباحث بر کشف مراد پیامبر یا امام از میان نقل‌های متفاوت و گاه متعارض بود و این همان دغدغه‌ای است که در سنت هرمنوتیک پیشامدرن نیز دیده می‌شود. به‌تدریج و با ظهور فرقه‌های مختلف که همگی خود را به قرآن و سنت منسوب می‌دانستند، مسئله‌ی «تفسیر به رأی» و ضوابط تفسیر صحیح در آثار قرآن‌پژوهان مطرح شد. همچنین با گسترش جریان‌های صوفیانه و انتشار تفاسیر عرفانی، بحث تأویل و ضوابط آن نیز در آثار اسلامی جایگاهی ویژه یافت. طرح مباحثی درباره‌ی تأویل، شرایط و ضوابط آن، به شکل‌گیری مباحث معرفت‌شناختی درباره‌ی فهم و چگونگی آن در آثار تفسیری انجامید. از این‌رو، بسیاری از موضوعاتی که هرمنوتیسین‌های مدرن در یک قرن اخیر به‌صورت متمرکز به آن‌ها پرداخته‌اند، پیش‌تر در لابه‌لای آثار مفسران، عرفا، متکلمان و فیلسوفان مسلمان مورد بحث قرار گرفته بود. در همین زمینه، از همین قلم مقاله‌ای با عنوان «ضوابط تأویل آیات متشابه از دیدگاه ملاصدرا» در مجله‌ی *قرآن و روشنگری* (مهر ۱۴۰۱) منتشر شده است.

۴. دیدگاه دین‌پژوهان مسلمان

به‌طور کلی چه در میان دانشمندان شیعه و چه در میان اندیشمندان اهل سنت، بسیاری از عالمانی که در حوزه‌ی اصول فقه و تفسیر قرآن قلم زده‌اند، در آثار خود به‌گونه‌ای گسترده به مباحثی پرداخته‌اند که امروزه در چارچوب مباحث هرمنوتیکی قابل طرح است. آنان در ضمن مباحث اصولی و تفسیری، به تفصیل درباره‌ی چگونگی و علل تکرر استظهارات و برداشت‌ها از متون و سنت‌های اسلامی سخن گفته‌اند. این اندیشمندان به مسائلی همچون نقش زبان، سیاق، تاریخ، شرایط صدور و نیز اجتهاد در فرایند فهم و تفسیر متون دینی توجه داشته و در آثار خود به تحلیل و تبیین این عوامل پرداخته‌اند. در ادامه، به برخی از این دانشمندان در دو گروه شیعه و سنی اشاره می‌شود.

۴-۱. دین‌پژوهان معاصر شیعه

علامه سید محمدحسین طباطبایی (۱۳۶۰-۱۲۸۲ش)، که از برجسته‌ترین علمای شیعه در حوزه تفسیر قرآن در قرن اخیر است، در کتاب *المیزان فی تفسیر القرآن* به بررسی تکرر تفاسیر قرآنی پرداخته و معتقد است «قرآن دارای عمق و غنای معنایی بی‌پایان است و به همین دلیل، امکان ارائه تفاسیر متعدد از آن وجود دارد» (طباطبایی، ۱۴۱۷ق، ج ۱، ص ۳۵). ایشان در طول تفسیر المیزان مکرراً به مقوله فهم پرداخته و قرآن را فهم‌پذیر دانسته است. وی فهم برخی مفسران از تفسیر را نیز به چالش کشیده و بسیاری از آثاری

را که به نام تفسیر شناخته می‌شوند، در حقیقت «تطبیق» دانسته است (طباطبایی، ۱۴۱۷ق، ج ۱، ص ۱۳). تفسیر مورد نظر علامه بیشترین همانندی را با هرمنوتیک کلاسیک و بیشترین تفاوت را با هرمنوتیک فلسفی دارد (بهرامی، ۱۳۹۱، ص ۷۴). از نظر او، اختلاف در تفاسیر ناشی از ابهام در معنای کلمات قرآن نیست، بلکه بیشتر از اختلاف در تطبیق بر مصادیق کلمات (طباطبایی، ۱۴۱۷ق، ج ۱، ص ۱۵) و نیز تفاوت‌های فردی در فهم ناشی می‌شود (بهرامی، ۱۳۹۱، ص ۸۶). وی به این دو عامل، اختلاف در مشرب تفسیری و نیز ویژگی‌های اخلاقی و نفسانی مفسران را نیز می‌افزاید (بهرامی، ۱۳۹۱، ص ۸۷). علامه طباطبایی، هم‌نوا با اکثر اندیشمندان مسلمان، کثرت معنایی یا تعدد تفاسیر صحیح و هم‌عرض را نمی‌پذیرد؛ اما در عین حال امکان معانی «ذوی‌طون»، یعنی معناهایی در طول یکدیگر، را نفی نمی‌کند (طباطبایی، ۱۴۱۷ق، ج ۳، ص ۴۳). شهید مرتضی مطهری (۱۳۵۸-۱۲۹۸ش)، که میراث‌دار مکتب فلسفی علامه طباطبایی به شمار می‌رود، در آثار خویش به موضوع تکثر تفاسیر و تأویل‌های قرآنی پرداخته و معتقد است قرآن، به دلیل عمق و غنای معنایی خود، امکان استخراج معانی متعدد را فراهم می‌آورد و این تکثر تفاسیر بخشی از ویژگی‌های برجسته قرآن محسوب می‌شود. شهید مطهری در برابر دو دیدگاه افراطی -یکی انکار امکان چند فهم در عرض هم از قرآن و دیگری پذیرش مطلق تعدد فهم‌ها و قرائت‌ها- موضعی میانه اتخاذ می‌کند و مطلق‌انگاری در هر دو زمینه را مردود می‌داند. به اعتقاد او، برخی آیات به دلیل صراحت و ظهور آشکاری که در یک معنا دارند، جز یک فهم را برنمی‌تابند؛ در حالی که برخی دیگر قابلیت چند برداشت متفاوت در عرض یکدیگر را دارند (مطهری، ۱۳۷۰، ج ۴، ص ۵۱). از این رو، دیدگاه شهید مطهری بر پذیرش قابلیت فی‌الجمله آیات برای چند معنا و چند فهم گوناگون استوار است (صدر، ۱۳۷۸، ص ۴۵). سید محمدحسین فضل‌الله (۱۳۸۹-۱۳۱۴ش)، مفسر و قرآن‌پژوه معاصر شیعه، نیز در کتاب *من وحی القرآن* به موضوع تنوع و تکثر تفاسیر قرآنی پرداخته است. فضل‌الله بر این باور است که تفاوت‌های فردی، شرایط زمانی و مکانی و تجربیات مفسران در فهم قرآن نقش تعیین‌کننده‌ای دارند و موجب بروز تکثر در تفاسیر می‌شوند. وی تعدد تفاسیر قرآن را نه ناشی از تعدد معنای وضعی الفاظ، بلکه حاصل همراهی قرآن با انسان در همه ابعاد زندگی فردی و اجتماعی او و دلالت آیات بر همه موارد مشابه معنای نخست در زندگی بشر می‌داند. برای مثال، او با اشاره به حدیثی از امام باقر(ع) که آیه شریفه «فَلْيَنْظُرِ الْإِنْسَانُ إِلَى طَعَامِهِ» (عبس، ۲۴) را به معنای علم و کسی که انسان علم را از او دریافت می‌کند تفسیر کرده است (کلینی، ۱۴۰۷ق، ج ۱، ص ۵۰)، و نیز حدیثی که نجات انسان از ضلالت را از تأویلات آیه «وَمَنْ أَحْيَاهَا فَكَأَنَّمَا أَحْيَا النَّاسَ جَمِيعًا» (مائده، ۳۲) می‌داند (فیض کاشانی، ۱۳۷۳، ج ۲، ص ۳۱)، بر این نکته تأکید می‌کند که چنین معانی‌ای به معنای چندمعنایی لفظ نیست، بلکه جلوه‌ای از غنای معنایی قرآن است. به باور او، قرآن در ویژگی‌های تاریخی، زبانی و اجتماعی زمان نزول خود متوقف نمی‌ماند، بلکه دلالت آن بر نمونه‌های زنده در طول تاریخ و بر ابعاد گوناگون حیات

انسانی استمرار دارد؛ تا جایی که بتواند راهنمای فهم درست و نادرست در زمان‌های پس از نزول باشد و انسان‌ها را به نشانه‌های حق در آینده متوجه سازد و از علائم باطل برحذر دارد (فضل‌الله، ۱۴۱۹ق، ج ۱، ص ۱۴-۱۷). محمد تقی مصباح یزدی (۱۳۹۹-۱۳۱۳ش)، فیلسوف و اسلام‌پژوه معاصر، تکثر تفاسیر را ناشی از غنا و عمق معنایی قرآن و نیز نقش عوامل انسانی در فرایند تفسیر می‌داند. وی با تأیید امکان فهم‌های مختلف و گوناگونی تفسیرها -که ناشی از تفاوت در دانش، مبانی و روش‌های تفسیری است- بر لزوم توجه به این ویژگی در تفسیر قرآن تأکید می‌کند (مصباح یزدی، ۱۳۹۲، ج ۲، ص ۵۶). با این حال، او تأویلات بی‌ضابطه، ذوقی و فاقد دلیل از آیات قرآن را بسیار خطرناک دانسته و آن را از مصادیق «قول بدون علم» می‌شمارد (مصباح یزدی، ۱۳۹۲، ج ۲، ص ۱۵۴).

در میان نواندیشان دینی شیعه نیز دیدگاه‌هایی نسبتاً مشابه در این زمینه دیده می‌شود. برای نمونه، عبدالکریم سروش تکثر تفاسیر در معارف بشری را امری طبیعی و ناشی از ماهیت این معارف و ارتباط آن‌ها با سایر دانش‌ها و دادوستد میان حوزه‌های معرفتی می‌داند. به باور او، اگر در دانشی نکته‌ای بدیع پدید آید، معرفت‌شناسی یا فلسفه را متأثر می‌کند و در پی آن نگاه انسان به جهان و انسان تغییر می‌یابد و در نتیجه، معرفت دینی نیز معنای تازه‌ای پیدا می‌کند (سروش، ۱۳۷۰، ص ۸۵). او معتقد است که نباید در پی دستیابی به یک تفسیر واحد و مطلق از متون دینی بود، بلکه باید تنوع تفاسیر را پذیرفت و به ارتقای تکثرباوری در حوزه فهم دین توجه داشت. سروش قوانین و احکام اسلامی ثبت‌شده در متون دینی مانند قرآن و حدیث را «شریعت صامت» می‌نامد و آن را ثابت و تغییرناپذیر می‌داند؛ در مقابل، برداشت‌ها و استنباط‌های تاریخی فقها از این متون را «شریعت ناطق» می‌خواند و معتقد است این بخش از شریعت متغیر و قابل تحول است و باید با توجه به شرایط زمانی و نیازهای جامعه دگرگون شود تا بتواند پاسخگوی مسائل دنیای معاصر باشد (سروش، ۱۳۷۰، ص ۲۰-۵۰). محمد مجتهد شبستری، دیگر اندیشمند معاصر شیعه، با طرح نظریه «تعدد قرائت‌ها» به‌صراحت بر امکان و جواز تعدد تفسیر از متون دینی تأکید کرده است. وی، همسو با عبدالکریم سروش، با تأکید بر صامت بودن همه متون، تکثر قرائات را امری ضروری و ناشی از طبیعت فهم بشر می‌داند. او در آثار خود قرآن و فهم از آن را نیز تابع همین قاعده معرفی می‌کند (مجتهد شبستری، ۱۳۸۳، ص ۸۶-۹۱) و معتقد است: «تاریخ شریعت همواره با چندگونه درک از شریعت عجین بوده است و این درک‌ها، مادام که مضبوط و روش‌مند باشند، همگی موجه و مقبول‌اند. درک واحد نه ممکن است و نه مطلوب» (مجتهد شبستری، ۱۳۸۳، ص ۹۵-۱۰۰). اندیشه‌های سروش و مجتهد شبستری با نقدهای فراوانی از سوی برخی اندیشمندان مسلمان در ایران مواجه شده است. با این حال، باید توجه داشت که مخالفت این اندیشمندان به معنای انکار مطلق تفاوت آراء و برداشت‌ها از متون دینی نیست. مخالفانی همچون جعفر سبحانی، عبدالله جوادی آملی، صادق لاریجانی، عبدالحسین خسروپناه و محمدحسین حسینی طهرانی منکر اصل وجود تفاوت و تکثر در

تفاسیر و قرائات دینی نیستند و آن را از بدیهیات مباحث استنباطی در علوم دینی مانند فقه و تفسیر می‌دانند؛ اما تعمیم این تکثر به همه ابعاد آموزه‌های دینی - به گونه‌ای که شامل ضروریات دین نیز شود - را نمی‌پذیرند (لاریجانی، ۱۳۸۰، ص ۵۵-۷۰؛ سبحانی، ۱۳۶۷، ص ۱۰-۱۵). با بررسی دیدگاه‌های دین پژوهان معاصر شیعه درباره تکثر تفاسیر و تأویل‌های قرآنی، می‌توان به نقاط اشتراک و افتراق آنان پی برد. تقریباً همه این متفکران بر این نکته تأکید دارند که تکثر تفاسیر تا حدی ناشی از غنا و ظرفیت‌های گسترده معنایی قرآن است. با این حال، در میزان تأکید بر این عامل و نیز در تحلیل نقش عوامل انسانی تفاوت‌هایی میان آنان دیده می‌شود. دین پژوهان شیعه عموماً بر نقش عواملی همچون تفاوت‌های فردی، زمینه‌های فرهنگی و تجربیات مفسران در شکل‌گیری تکثر تفاسیر تأکید دارند. در مورد هدف تفسیر قرآن نیز اغلب آنان بر این باورند که مقصود از تفسیر صرفاً دستیابی به یک تفسیر نهایی و مطلق نیست، بلکه کشف افق‌های مختلف معنایی متن نیز اهمیت دارد (طباطبایی، ۱۴۱۷ق، ج ۱، ص ۲۴-۳۰؛ شبستری، ۱۳۸۳، ص ۸۶-۹۱). مویّد این دیدگاه، روایاتی است که بر ذوب‌طون بودن قرآن دلالت دارند و امکان فهم‌های طولی از آیات را توجیه می‌کنند؛ مانند حدیث معروف نبوی: «إِنَّ لِلْقُرْآنِ ظَهْرًا وَ بَطْنًا وَ لِبَطْنِهِ بَطْنٌ إِلَى سَبْعَةِ أَبْطُنٍ». همچنین روایاتی وجود دارد که به نوعی بر امکان معانی متنوع دلالت دارند؛ مانند حدیث: «الْقُرْآنُ ذُلُوفٌ ذُو وَجْهِ فَاحْمِلُوهُ عَلَى أَحْسَنِ الْوُجُوهِ» (ابن ابی‌جمهور، ۱۴۰۳ق، ج ۴، ص ۱۰۴ و ۱۰۷). در میان این گروه، علامه طباطبایی (طباطبایی، ۱۴۱۷ق، ج ۱، ص ۲۴-۳۰) و شهید مطهری (صدر، ۱۳۷۸) بیشتر بر ظرفیت و غنای معنایی قرآن به عنوان عامل اصلی تکثر تفاسیر تأکید دارند؛ در حالی که افرادی مانند سید محمد حسین فضل‌الله بیشتر بر نقش عوامل انسانی در شکل‌گیری این تکثر تمرکز کرده‌اند (فضل‌الله، ۱۴۱۹ق، ج ۱، ص ۱۴-۱۶).

۴-۲. اندیشمندان معاصر از اهل سنت

همان‌گونه‌که پیش‌تر گفته شد، بسیاری از دانشمندانی که در حوزه اصول فقه و تفسیر قرآن قلم زده‌اند، در آثار خود به مسائلی پرداخته‌اند که امروزه در چارچوب مباحث هرمنوتیکی در حوزه فقه، تفسیر قرآن و روایات قابل بررسی است. آنان درباره چگونگی و علل تکثر استظهارات و برداشت‌ها از متون و سنت‌های اسلامی بحث کرده‌اند. در اینجا به چند تن از دانشمندان اهل سنت که در این زمینه دیدگاه‌های روشن‌تری ارائه کرده‌اند، اشاره می‌شود.

محمد حسین ذهبی (۱۳۵۵-۱۲۹۳ش) در کتاب التفسیر والمفسرون می‌نویسد: «تکثر تفاسیر قرآنی امری طبیعی و اجتناب‌ناپذیر است؛ زیرا قرآن کتابی است که دارای اعماق و گستره معنایی بی‌پایان است و همین امر موجب شده است که مفسران متعددی به تفسیر آن بپردازند» (ذهبی، ۱۹۷۶م، ج ۱، ص ۳۳-۳۴). سید قطب (۱۳۴۴-۱۲۸۴ش)، متفکر برجسته مصری، در تفسیر فی ظلال القرآن به مسئله تکثر

تفاسیر قرآنی پرداخته است. وی بر این باور بود که تفاسیر متعدد از قرآن در راستای شناخت کامل تر معارف قرآنی قرار دارد و نشان‌دهنده عمق و جامعیت این کتاب است (سید قطب، ۱۴۰۸ق، ص ۱۰۳). ابوالاعلی مودودی، دین‌پژوه سرشناس پاکستانی، نیز معتقد بود که این امر ناشی از ویژگی‌های خاص قرآن کریم است. از نظر مودودی، قرآن کتابی است که از تناقض پیراسته و متناسب با همه زمان‌ها و مکان‌هاست. همچنین قرآن پیام‌های متعددی برای بشریت دارد که با توجه به شرایط و موقعیت‌های گوناگون قابل فهم و تفسیر است. به عبارت دیگر، جامعیت، غنا، اشتمال بر پیام‌های متعدد و نیز انعطاف‌پذیری و سازگاری قرآن با مقتضیات زمان و مکان موجب بروز تنوع در تفاسیر می‌شود (مودودی، ۱۹۶۳م، ج ۱، ص ۱۴-۱۶).

در میان نواندیشان اهل سنت نیز بحث درباره تکرر تفسیر متون دینی مورد توجه قرار گرفته است. محمد ارکون (۱۳۸۹-۱۳۰۶ش)، متفکر معاصر، معتقد است که تکرر تفاسیر قرآنی نشان‌دهنده نوعی نسبی‌گرایی در فهم متون دینی است. به نظر او، وجود این تعدد تفاسیر امکان دستیابی به معنایی واحد و مطلق از قرآن را با تردید مواجه می‌کند. ارکون بر این باور است که تکرر تفاسیر ناشی از محدودیت‌های انسانی در فهم و تفسیر متون است؛ زیرا هر مفسر با پیش‌زمینه‌های فرهنگی و اجتماعی خود به سراغ متن می‌رود و همین امر موجب برداشت‌های متنوع و گاه متعارض از آیات قرآن می‌شود. به نظر او، قرائت هر نسل از قرآن با قرائت نسل‌های بعدی متفاوت است و بررسی این قرائت‌ها امکان دستیابی به تصویری روشن از پدیدارشناسی وجدان دینی اسلامی را فراهم می‌آورد. به باور وی، نص قرآنی همواره تفسیرها و متون درجه دومی تولید می‌کند که نماینده فرهنگ‌ها و جوامعی هستند که اسلام در آن‌ها گسترش یافته است. از این منظر، هر نظام فکری می‌تواند قرآن را در چارچوب دستگاه مفهومی خاص خود تفسیر کند؛ همان‌گونه که عقلانیت ارسطویی توانست گفتار قرآنی را در قالب یک دستگاه مفهومی و منطقی انتزاعی صورت‌بندی کند (ارکون، ۱۳۷۶، ص ۱۰۵-۱۱۴). بدین ترتیب، دیدگاه ارکون -برخلاف نظر متألهان سنتی- در جهت پذیرش نسبی‌گرایی در فهم دینی بر پایه تکرر تفاسیر قرار می‌گیرد.

نصر حامد ابوزید (۲۰۱۰-۱۹۴۳م)، متفکر معاصر مصری، نیز به مسئله تکرر تفاسیر قرآنی پرداخته است. او بر این باور است که تنوع تفاسیر ناشی از تاریخی‌بودن فهم متون دینی و محدودیت‌های انسانی در درک معنای نهایی آن‌هاست. به اعتقاد ابوزید، هر مفسر با زمینه‌های فرهنگی و اجتماعی خود به تفسیر قرآن می‌پردازد و این امر موجب برداشت‌های متفاوت از آیات می‌شود. وی معتقد است تفسیر از داده‌های زبانی متن آغاز نمی‌شود، بلکه پیش از آن از چارچوب فرهنگی‌ای آغاز می‌شود که افق خواننده را شکل می‌دهد. بنابراین، معنای یک متن از یک سو با تعدد خوانندگان و از سوی دیگر با تفاوت شرایط خواندن آنان تکرر می‌یابد (ابوزید، ۲۰۱۴م، ص ۱۷۸-۱۸۲).

فضل الرحمن ملک (۱۹۸۸-۱۹۱۹م)، اندیشمند برجسته پاکستانی، معتقد است که تنوع تفاسیر

ناشی از این واقعیت است که قرآن دارای ظواهر و بواطن است و هر مفسر بر اساس زمینه‌های فکری و فرهنگی خود بخشی از این ظواهر و بواطن را درک می‌کند. پیش فرض هرمنوتیکی فضل‌الرحمن در تفسیر قرآن، نوعی عینیت‌گرایی و اعتقاد به تعین معناست. وی معنای متن را امری عینی، ثابت و تغییرناپذیر می‌داند که برحسب ذهنیت مفسر و مقتضیات فهم و افق تاریخی او تغییر نمی‌کند (واعظی، ۱۳۸۳، ص ۵۸-۶۰). بر اساس این پیش فرض، اگر مفسر در فرایند تفسیر به مقصود مؤلف دست یابد، به امری ثابت و فراتاریخی دست یافته است. این نگره در برابر نسبی‌گرایی هرمنوتیک فلسفی قرار می‌گیرد که به سبب پیوند فهم با امور متغیر، به تاریخی بودن و تغییرپذیری فهم حکم می‌کند (آزاد، ۱۳۸۸، ص ۱۴۴).

عایشه بنت‌الشاطی (۱۳۷۷-۱۲۹۹ش)، قرآن‌پژوه معاصر مصری، برداشت‌های متکثر از یک لفظ یا آیه را نمی‌پذیرد و از مفسرانی که وجوه مختلفی را بر یک واژه حمل می‌کنند انتقاد می‌کند (ابراهیمی و دسترنج، ۱۴۰۲، ص ۱۵). بعید نیست این رویکرد تفسیرشناسانه را از استاد و همسر خود، امین خولی (۱۳۴۴-۱۲۷۳ش)، اخذ کرده باشد. هر دو اندیشمند بر فهم قرآن با توجه به ویژگی‌ها و بافت اجتماعی زمان نزول تأکید داشته و تطبیق مفاهیم قرآنی بر پدیده‌های جدید -به‌ویژه کشفیات علمی- را رد می‌کنند. به نظر می‌رسد هر دو بر امکان دستیابی به یک تفسیر اصلی و حقیقی از آیات قرآن تأکید دارند (ابراهیمی و دسترنج، ۱۴۰۲، ص ۱۵-۲۴).

بر این اساس می‌توان گفت که در میان قرآن‌پژوهان معاصر اهل سنت نیز مسئله تکثر تفاسیر قرآنی مورد توجه قرار گرفته است و این متفکران، همچون پیشینیان خود، به بررسی این مسئله و تبیین ابعاد و علل آن پرداخته‌اند. در مجموع، می‌توان رویکردهای آنان را در دو گرایش کلی دسته‌بندی کرد: گروهی تعدد تفاسیر را امری طبیعی دانسته و بر نقش و جایگاه مفسر در فرایند فهم تأکید دارند؛ در حالی که گروهی دیگر در پی دستیابی به فهمی اصیل و مطابق با مقصود مؤلف از متن هستند.

۵. مقایسه دیدگاه‌ها

بررسی دیدگاه‌های اندیشمندان شیعه و سنی درباره تکثر تفاسیر قرآنی نشان می‌دهد که این دو گروه در برخی موارد دارای نظرات مشترک و در برخی موارد دارای اختلافات اساسی هستند. در این مقایسه، رویکرد اکثریت اندیشمندان در هر یک از دو گروه شیعه و سنی مدنظر است. بدیهی است که امکان توافق همه اندیشمندان بر یک موضوع بسیار اندک است. اهم موضوعات مقایسه‌شده به ترتیب زیر است:

۵-۱. پذیرش طبیعی بودن تکثر تفاسیر

عموم اندیشمندان شیعه و نیز برخی اندیشمندان سنی، تکثر تفاسیر قرآنی را امری طبیعی و اجتناب‌ناپذیر می‌دانند که ناشی از غنا و عمق معنایی قرآن است. در این زمینه، دیدگاه‌های پیش‌گفته علامه طباطبایی و آرای محمدحسین ذهبی قابل اشاره است (ذهبی، ۱۹۷۶م، ج ۱، ص ۳۳-۳۴؛ طباطبایی، ۱۴۱۷ق، ج ۱، ص ۳۵).

۵-۲. نقش عوامل انسانی

اغلب این اندیشمندان، چه شیعه و چه سنی، بر این نکته تأکید دارند که تفاوت‌های فردی و زمینه‌های فرهنگی و اجتماعی مفسران از عوامل اصلی بروز تکثر تفاسیر هستند. در بیانات ابوزید دیدیم که تنوع فرهنگی و اختلاف زمینه‌های اجتماعی مفسران در شکل‌گیری تکثر تفاسیر قرآنی نقش اساسی دارد. محمد مجتهد شبستری نیز در همین راستا می‌گوید: «تفاوت‌های فردی و زمینه‌های اجتماعی و فرهنگی مفسران، عاملی بنیادین در بروز تکثر تفاسیر قرآنی است» (مجتهد شبستری، ۱۳۸۳، ص ۹۲). اندیشمندان غربی همچون گادامر و ریکور نیز تکثر تفاسیر را امری طبیعی و ناشی از محدودیت‌های انسانی در فهم کامل معنای متون می‌دانند و بر تأثیر زمینه‌های فردی، فرهنگی و اجتماعی مفسران در تفاسیر آنان تأکید دارند.

۵-۳. هدف از تفسیر

در این زمینه، اندیشمندان اهل سنت، به‌ویژه در گرایش‌های سلفی، با اندیشمندان شیعه اختلاف اساسی دارند. قرآن‌پژوهان شیعه همچون علامه طباطبایی معتقدند که هدف از تفسیر قرآن کشف و بررسی تمام افق‌های معنایی ممکن است و به یک تفسیر نهایی و مطلق قائل نیستند (طباطبایی، ۱۴۱۷ق، ج ۱، ص ۴۰). در مقابل، برخی متفکران سنی مانند ابن تیمیه و پیروان دیدگاه سلفی معتقدند که قرآن دارای یک معنای اصیل و نهایی است که باید کشف شود و هدف از تفسیر قرآن رسیدن به یک تفسیر واحد و مطلق است؛ از این‌رو، وجود چندین تفسیر متفاوت را به منزله نسبی‌گرایی در فهم دین تلقی می‌کنند (ابن تیمیه، ۲۰۰۴م، ج ۱۳، ص ۳۵۰).

۵-۴. نسبی‌گرایی

اندیشمندان غربی همچون گادامر و ریکور گرایش بیشتری به پذیرش نسبی‌گرایی در فهم متون دینی دارند. آنان معتقدند که امکان دست‌یابی به یک معنای واحد و مطلق از متن وجود ندارد. به تعبیر گادامر، تلاش برای رهایی از تصورات و پیش‌داوری‌های خود در عمل تفسیر نه تنها ناممکن، بلکه نامعقول است. فهم ماهیتی تاریخی دارد و انسان‌ها در زمان‌های مختلف و در شرایط متفاوت می‌توانند از یک متن واحد فهم‌های متفاوتی داشته باشند. در یک کلام، این پیش‌داوری‌ها چیزی نیستند که بتوان یا باید از آن‌ها چشم پوشید؛ بلکه این پیش‌داوری‌ها اساس وجود ما هستند و به واسطه آن‌هاست که ما قادر به فهم تاریخ می‌شویم (پالمر، ۱۳۷۷، ص ۲۰۱). در این زمینه، نظریه‌پردازان شیعه با برخی متفکران سنی تفاوت دارند. برخی دین‌پژوهان شیعه معتقدند که تکثر تفاسیر به معنای نسبی‌گرایی و انکار امکان دست‌یابی به حقیقت واحد نیست و بر امکان کشف معنای واقعی و مطلق متن تأکید می‌کنند. در مقابل، برخی متفکران سنی مانند ابن تیمیه و اندیشمندان معاصر همچون محمد ارکون، وجود تکثر تفاسیر را به منزله

نسبی‌گرایی در فهم دین تلقی می‌کنند؛ با این تفاوت که ابن تیمیه وجود چندین تفسیر متفاوت را نشانه انکار امکان دست‌یابی به حقیقت واحد دانسته و بر یگانگی تفسیر صحیح تأکید دارد (Arkoun, 1996, p. 89). در مجموع، مهم‌ترین نقاط اختلاف میان این دو گروه در دو حوزه «هدف از تفسیر» و «نسبی‌گرایی» است. قرآن پژوهان شیعه بر امکان کشف افق‌های معنایی متعدد و در عین حال رد نسبی‌گرایی تأکید دارند، در حالی که برخی متفکران سنی بیشتر به سوی تفسیر واحد و مطلق‌گرایی دارند. به‌طور کلی، مهم‌ترین اختلاف میان دین پژوهان مسلمان و اندیشمندان غربی نیز در دو حوزه «هدف از تفسیر» و «نسبی‌گرایی» قابل مشاهده است. افزون بر این، اندیشمندان غربی غالباً بر نقش سنت کلیسایی در تفسیر متون دینی تأکید می‌کنند، در حالی که متفکران مسلمان بر مرجعیت قرآن، حدیث و اجتهاد تکیه دارند. مهم‌ترین نقطه اشتراک میان مسلمانان و اندیشمندان غربی نیز توجه به نقش زمینه‌های فکری و فرهنگی مفسر در فرایند تفسیر است. بر این اساس می‌توان تأکید کرد که تکثر تفاسیر، از منظر بیشتر اندیشمندان مسلمان، پدیده‌ای طبیعی و برخاسته از غنای قرآن و تفاوت‌های فردی و فرهنگی مفسران است، نه تهدیدی برای فهم دینی. اختلاف اصلی اندیشمندان مسلمان نه در اصل پذیرش تکثر، بلکه در حدود و ضوابط مشروع آن و نیز در میزان پذیرش یا رد نسبی‌گرایی است. به‌طور کلی، دیدگاه مسلمانان در این مسئله - برخلاف هرمنوتیک فلسفی که به نسبی‌گرایی گسترده‌گرایی دارد و نیز برخلاف رویکردهای تک‌معنایی سلفی - راه میانه‌ای را پیشنهاد می‌کند که به حفظ اصول تفسیر روش‌مند و در عین حال پذیرش تنوع فهم‌ها می‌انجامد. در نگاه اندیشمندان مسلمان، تکثر تفاسیر صرفاً یک «اتفاق تاریخی» نیست، بلکه پدیده‌ای است که باید درباره مشروعیت و حدود آن داوری کرد. بسیاری از قرآن پژوهان شیعه و بخشی از اهل سنت تکثر را طبیعی و اجتناب‌ناپذیر می‌دانند و آن را معلول غنا و عمق معنایی قرآن، تفاوت افق‌ها، زمینه‌های فرهنگی - اجتماعی و روش‌های مفسران معرفی می‌کنند (ذهبی، ۱۹۷۶م، ج ۱، ص ۳۳-۳۴؛ طباطبایی، ۱۴۱۷ق، ج ۱، ص ۳۵). در این رویکرد، نقطه مثبت تکثر آن است که می‌تواند افق‌های معنایی متن را آشکارتر کند و پژوهش تفسیری را از تک‌صدایی بیرون آورد. با این حال، همین طیف معمولاً تکثر را بی‌قید نمی‌پذیرد و میان تکثر روش‌مند و برداشت‌های بی‌ضابطه تمایز قائل می‌شود؛ چنان‌که علامه طباطبایی با پذیرش لایه‌مندی معنا، از پذیرش کثرت هم‌عرض بی‌معیار پرهیز می‌کند (طباطبایی، ۱۴۱۷ق، ج ۱، ص ۲۴-۳۰). آنان نگران پیامدهای منفی تکثر بی‌ضابطه هستند؛ زیرا چنین تکثری می‌تواند به فرسایش امکان داوری میان تفاسیر و نزدیک شدن به «برابری همه قرائت‌ها» و در نهایت تهدید ثبات معرفت دینی بینجامد. از همین رو، آیت‌الله مصباح یزدی، با آن‌که تفاوت مبانی و امکان فهم‌های گوناگون را می‌پذیرد، تأویل‌های «بی‌دلیل و ذوقی» را خطرناک دانسته و آن را از مصادیق «قول بغیر علم» می‌شمارد (مصباح یزدی، ۱۳۹۲، ج ۲، ص ۵۶ و ۱۵۴). حتی نواندیشانی مانند مجتهد شبستری، که از طرفداران تعدد قرائت‌ها هستند، بر مقبولیت قرائت‌های مختلف به شرط آنکه مضبوط و

روش مند باشند تأکید می کنند (شبستری، ۱۳۸۳، ص ۸۶-۱۰۰).

منتقدان دیدگاه‌های سروش و شبستری نیز اصل اختلاف فهم را انکار نمی کنند، بلکه با تعمیم بی مهار آن به همه ساحت‌های دین مخالفت می ورزند (لاریجانی، ۱۳۸۰، ص ۵۵-۷۰؛ سبحانی، ۱۳۶۷، ص ۱۰-۱۵). برآیند این دیدگاه‌ها نشان می دهد که تکرر هنگامی فرصت محسوب می شود که در چارچوب اصول تفسیر روش مند و با امکان ارزیابی و ترجیح قرائت‌ها فهم شود؛ اما اگر به نسبی گرایی معرفتی و بی معیاری در تفسیر بینجامد، به یک تهدید تبدیل خواهد شد. در پایان، بایسته است به معیارهای تفکیک «تکرر مشروع» از «نسبی گرایی» و «تفسیر به رأی» اشاره شود. با آن که اصل تکرر تفاسیر، به سبب غنای معنایی قرآن و تفاوت افق‌ها و روش‌های مفسران، در نگاه بسیاری از قرآن پژوهان امری طبیعی تلقی می شود، دآوری هنجاری درباره آن وابسته به معیارهای تفکیک «تکرر روش مند» از «تکرر نامحدود» است. نخستین معیار آن است که بطن یا تأویل باید نسبت روشنی با ظاهر و سیاق داشته و در قالب «معانی طولی» قابل دفاع باشد، نه به صورت کثرت هم عرض بی قرینه؛ چنان که علامه طباطبایی «کثرت معنایی هم عرض صحیح» را نمی پذیرد و اختلاف‌ها را غالباً به اختلاف در تطبیق بر مصادیق بازمی گرداند (طباطبایی، ۱۴۱۷ق، ج ۳، ص ۴۳؛ ج ۱، ص ۱۳ و ۱۵). همچنین روایات دال بر «ذوب‌طون بودن قرآن» امکان فهم‌های طولی را تأیید می کنند (ابن ابی‌جمهور، ۱۴۰۳ق، ج ۴، ص ۱۰۴ و ۱۰۷). معیار دوم، «دلیل مندی عدول از ظاهر» است؛ زیرا خروج از ظهور آیه بدون قرینه معتبر (متنی، عقلی یا نقلی) به برداشت‌های ذوقی و تفسیر به رأی می انجامد (مصباح یزدی، ۱۳۹۲، ج ۲، ص ۵۶ و ۱۵۴). معیار سوم - که در میان اندیشمندان شیعه مورد تأکید است - توجه به دیدگاه پیامبر اکرم (ص) و اهل بیت (ع) به عنوان مفسران اصیل قرآن است (ر.ک: رهنمائی و کبیر، ۱۴۰۱، ص ۴۵-۵۶). چهارمین معیار نیز حفظ امکان دآوری و ترجیح میان تفاسیر و سازگاری آن‌ها با محکومات قرآن است؛ بدین معنا که تکرر مشروع باید سنجش‌پذیر و قابل ارزیابی باقی بماند و به «برابری همه قرائت‌ها» و بحران معیار نینجامد؛ نکته‌ای که در سنت نقد نسبی گرایی نیز مورد توجه قرار گرفته است (لاریجانی، ۱۳۸۰، ص ۵۵-۷۱؛ سبحانی، ۱۳۶۷، ص ۱۰-۱۵). بر این اساس، تکرر هنگامی فرصتی برای تعمیق فهم و گسترش افق‌های معنایی قرآن است که در چارچوب اصول تفسیر روش مند و با امکان ارزیابی قرائت‌ها فهم شود؛ در غیر این صورت، می تواند به نسبی انگاری و تزلزل ثبات معرفت دینی بینجامد.

۶. نتیجه گیری

در این مقاله، آرای دین پژوهان مسلمان در دو گروه بررسی شد: نخست، دین پژوهان معاصر شیعه، مانند علامه طباطبایی، محمدحسین فضل‌الله، مرتضی مطهری، محمدتقی مصباح یزدی، و دگراندیشانی چون عبدالکریم سروش و محمد مجتهد شبستری؛ دوم، دین پژوهان معاصر اهل سنت، مانند محمدحسین

ذهبی، سید قطب، فضل الرحمن ملک، عایشه بنت الشاطی، امین خولی، ابوالاعلی مودودی، محمد ارکون و نصر حامد ابوزید. یافته‌های پژوهش نشان می‌دهد که آنان، در عین تفاوت در مبانی و روش‌ها، در اصل وجود ظرفیت‌های چندلایه و گسترده معنایی در متون دینی اشتراک نظر دارند. از نگاه بسیاری از این متفکران، تکثر تفاسیر امری طبیعی است که از غنای زبان قرآن، تفاوت‌های فردی، و زمینه‌های فرهنگی - تاریخی مفسران ناشی می‌شود. در مقابل، گروهی دیگر بر ضرورت دست‌یابی به معنای اصیل متن و پایبندی به ضوابط معتبر تفسیر تأکید دارند و تکثر نامحدود تفاسیر را تهدیدی برای ثبات معرفت دینی می‌شمارند. بنابراین، تکثر تفاسیر، در صورت تمایز نهادن میان تفسیر روش‌مند و برداشت‌های ذوقی یا بی‌ضابطه، می‌تواند فرصتی برای گسترش افق فهم دینی و تعمیق معانی قرآن باشد، نه تهدیدی برای حقیقت دینی.

منابع

قرآن کریم.

- آزاد، علیرضا. (۱۳۸۸). نگاهی به رویکرد هرمنوتیکی فضل الرحمان در تفسیر قرآن. پژوهش دینی، ۱۰(۲)، صص ۱۳۲-۱۴۶.
- ابراهیمی، ابراهیم. دسترنج، فاطمه. (۱۴۰۲). بررسی تطبیقی رویکرد قرآن پژوهی «آمنه و دود» و «عایشه بنت الشاطی» (با تأکید بر مبانی و روش ها). آموزه های قرآنی، ۲۰(۱)، صص ۳-۲۸.
- ابن تیمیه، احمد بن عبدالحلیم. (۲۰۰۴م). مجموع الفتاوی. (ج ۱۳). تجميع: عبدالحمن بن محمد، السعودیه: مجمع الملك فهد لطباعة المصحف.
- ابن ابی جمهور، محمد. (۱۴۰۳ق). عوالی اللئالی العزیزیه فی الأحادیث الدینیة. (ج ۴). تصحیح: شهاب الدین مرعشی و مجتبی عراقی. قم: مؤسسه سید الشهداء(ع).
- ابوزید، نصر حامد. (۲۰۱۴م). مفهوم النص، دراسة فی علوم القرآن. بیروت: المركز الثقافی العربی.
- ابویی مهریزی، محمدرضا؛ محمدرزاده مشیزی، مالک. (۱۴۰۱). تعیین معنایی متن در تقابل دو دیدگاه علامه طباطبایی و پل ریکور. مطالعات تفسیر تطبیقی، ۷(۲)، صص ۱۶۶-۱۸۳.
- ارکون، محمد. (۱۳۷۶). متن نخستین، متن دوم. ترجمه: محمدمهدی خلیجی. دانشگاه انقلاب، ۱۴(۲)، صص ۱۰۵-۱۱۴.
- اویسی، کامران. (۱۴۰۳). نقد و بررسی دیدگاه دین شناختی مجتهد شبستری در کتاب «هرمنوتیک، کتاب و سنت». اندیشه نوین دینی، ۲۰(۳)، صص ۱۴۴-۱۲۱.
- بهرامی، محمد. (۱۳۹۱). فهم و تفسیر در نگاه علامه طباطبایی. پژوهش های قرآنی، ۱۸(۳)، صص ۷۴-۱۰۰.
- پالمر، ریچارد. (۱۳۷۷). علم هرمنوتیک. ترجمه سعید حنایی. تهران: هرمس.
- ذهبی، محمدحسین. (۱۹۷۶م). التفسیر والمفسرون. (ج ۱). القاهرة: مکتبه ویهة.
- ربانی گلپایگانی، علی. (۱۳۸۳). هرمنوتیک و منطق فهم دین. قم: مرکز مدیریت حوزه علمیه قم.
- ربانی گلپایگانی، علی. (۱۳۹۲). نقد آرای هرمنوتیکی مجتهد شبستری. تهران: کانون اندیشه جوان.
- رستمیان، محمدعلی. (۱۴۰۱). ادله تعدد قرائت ها از دین در بوته نقد. پژوهشنامه کلام، ۹(۲)، صص ۳۲۷-۳۴۸.
- رهنمائی، حسین؛ کبیر، یحیی. (۲۰۲۲). ضوابط تأویل آیات متشابه از دیدگاه ملاصدرا. قرآن و روشنگری دینی، ۳(۲)، صص ۴۵-۵۶.
- ریکور، پل. (۱۳۸۴). زندگی در دنیای متن. ترجمه: بابک احمدی. تهران: نشر مرکز.
- سبحانی تبریزی، جعفر. (۱۳۶۷). تحلیلی از: بسط و قبض تنویریک شریعت یا نظریه تکامل معرفت دینی. ماهنامه کیهان فرهنگی، ۵(۹)، صص ۱۰-۱۵.
- سبحانی، جعفر. (۱۳۸۵). هرمنوتیک، قم: مؤسسه امام صادق(ع).
- سروش، عبدالکریم. (۱۳۷۰). قبض و بسط تنویریک شریعت. تهران: مؤسسه فرهنگی صراط.
- سید قطب، ابراهیم. (۱۴۰۸ق). فی ظلال القرآن (تفسیر قرآن کریم). بیروت: دار الشروق.
- شحرور، محمد. (۲۰۰۶م). الكتاب و القرآن: قراءة معاصرة. بیروت: شركة المطبوعات للتوزيع و النشر.

- صدر، سید موسی. (۱۳۷۸). فهم قرآن از دیدگاه شهید مطهری. پژوهش‌های قرآنی، ۵(۱-۲)، صص ۱۲-۲۹.
- طباطبایی، سید محمد حسین. (۱۴۱۷ق). المیزان فی تفسیر القرآن. (ج ۱ و ۳). بیروت: مؤسسة الأعلمی للمطبوعات.
- فضل الله، سید محمد حسین. (۱۴۱۹ق). من وحی القرآن. (ج ۱). بیروت: دار المالك.
- فیاضی، مسعود. (۱۴۰۰). اصول فقه و نقد هرمنوتیک فلسفی: مبانی و پیش فرض‌ها. تهران: سازمان انتشارات پژوهشگاه فرهنگ و اندیشه اسلامی.
- فیض کاشانی، محمد بن شاه مرتضی. (۱۳۷۳). تفسیر الصافی. (ج ۲). تهران: مکتبه الصدر.
- کرد فیروزجایی، اسدالله. (۱۳۸۳). نقد نظریه نسبیت فهم متون دینی. رواق/اندیشه، ۴(۱۲)، صص ۸۳-۹۳.
- کلینی، محمد بن یعقوب. (۱۴۰۷ق). الکافی. (ج ۱). تهران: دارالکتب الاسلامیه.
- لاریجانی، صادق. (۱۳۸۰). نقد پلورالیسم دینی. مبلغان، ۳(۱۲)، صص ۵۵-۷۱.
- مجتهد شبستری، محمد. (۱۳۸۳). هرمنوتیک، کتاب و سنت. تهران: طرح نور.
- مختاری، محمد حسین. (۱۳۹۹). خواش تطبیقی قانون‌های چهارگانه هرمنوتیکی بتی با برخی قواعد دانش اصول فقه. اصول فقه حوزه، ۴(۲)، صص ۴۹-۷۲.
- مرتضوی شاهرودی، سید محمود؛ ساجدی، ابوالفضل؛ مصباح، علی. (۱۳۹۷). بررسی و نقد مبانی هرمنوتیکی پل ریکور. کلام/اسلامی، ۲۷(۱)، صص ۱۱۵-۱۵۰.
- مصباح یزدی، محمد تقی. (۱۳۸۲). تعدد قرائت‌ها. قم: مؤسسه آموزشی و پژوهشی امام خمینی.
- مصباح یزدی، محمد تقی. (۱۳۹۲). قرآن‌شناسی. (ج ۲). تحقیق و نگارش: غلامعلی عزیزی کیا. قم: انتشارات مؤسسه آموزشی و پژوهشی امام خمینی.
- مطهری، مرتضی. (۱۳۷۰). مجموعه آشنایی با قرآن. (ج ۴). تهران: صدرا.
- موحدی ساوجی، محمد حسن. (۱۳۹۳). نقد نسبیت معرفت دینی از منظر قرآنی. پژوهش‌های فلسفی کلامی، ۱۶(۲)، صص ۹۱-۱۲۰.
- مودودی، أبو الأعلى. (۱۹۶۳م). تفهیم القرآن. (ج ۱). لاهور: إدارة ترجمان القرآن.
- واعظی، احمد. (۱۳۸۳). درآمدی بر هرمنوتیک. تهران: پژوهشگاه فرهنگ و اندیشه اسلامی.
- Arkoun, M. (1996). *Lectures du Coran*. Paris: Maisonneuve et Larose.
- Bleicher, J. (1980). *Contemporary Hermeneutics: Hermeneutics as Method, Philosophy and Critique*. London: Routledge & Kegan Paul.
- Gadamer, H. G. (2006). *Truth and Method*. New York: Continuum.
- Ratzinger, J. (1970). *Faith and the Future*. Chicago: Franciscan Herald Press.
- Ricoeur, P. (1971). The model of the text: Meaningful action considered as a text. *Social Research*, Vol. 51, pp. 529-562.
- Zyzak, W. (2013). Faith According to Cardinal Joseph Ratzinger. *The Person and the Challenges*, 3(1), pp. 139-155.